

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH
ANTI KVITETS AKADEMIEN

ÅRSBOK 2019

STOCKHOLM 2019

THE ROYAL SWEDISH ACADEMY OF LETTERS,
HISTORY AND ANTIQUITIES

ACADÉMIE ROYALE SUÉDOISE DES
BELLES-LETTRES, DE L'HISTOIRE
ET DES ANTIQUITÉS

KGL. SCHWEDISCHE AKADEMIE FÜR LITERATUR,
GESCHICHTE UND ALTERTÜMER

© 2019. De enskilda författarna och KVHAA, Stockholm

Grafisk formgivning: Lars Paulsrud

www.vitterhetsakademien.se

ISBN 978-91-88763-15-0, ISSN 0083-6796

DanagårdLiTHO, Ödeshög, 2019

BARBARA TÖRNQUIST-PLEWA

*Öst är öst och väst är väst och
ibland mötas de två*

MINNEN OCH HISTORISKA ERFARENHETER
I ETT ASYMMETRISKT EUROPA

BERLINMURENS FALL 1989 och de kommunistiska regimernas sammanbrott i Östeuropa åren 1989–1991 utgör en viktig vattendelare i Europas historia. Det kalla kriget tog slut och den europeiska integrationen fick fart med Maastrichtfördraget 1992 som inrättade Europeiska unionen (EU). Åren 2004–2007 blev tio forna kommunistiska stater i Öst- och Centraleuropa medlemmar i EU, efter en svår transitionsprocess från diktatur och en centralt styrd planekonomi till demokrati och marknadsekonomi. Optimismen var stor bland de europeiska integrationsvänliga eliterna som föresatte sig att bygga ett enat Europa med hjälp av EU:s institutioner och en gemensam marknad. Cirka tio år senare var denna optimism försvunnen, inte minst på grund av den uppskakande migrationskrisen 2015 och Brexitomröstningen 2016. Bland de klyftor som uppenbarade sig mellan länderna i EU blev skillnaderna mellan unionens västra och östra del särskilt tydliga. Dessa handlar i stor utsträckning om värderingar, attityder och kulturella föreställningar som har sin grund i olika historiska erfarenheter och kollektiva minnen. I detta föredrag vill jag därför fokusera på de två sistnämnda faktorerna. Kunskap om skillnaderna mellan historiska erfarenheter och kollektiva minnen mellan EU:s västra och östra del kan hjälpa oss att bättre förstå

bakgrunden till konflikterna mellan dem, och de östeuropeiska EU-ländernas ställningstaganden.

Minnenet

Forskningen om minnen som socialt fenomen, så kallade kollektiva minnen, har växt lavinartat sedan 1990-talet med inspiration från olika discipliner som sociologi (med Maurice Halbwachs som banade vägen redan på 1920-talet), historia (Pierre Nora), filosofi (Paul Ricœur), litteratur- och religionsstudier (Aleida Assmann och Jan Assmann) med flera. Icke desto mindre strider man fortfarande om hur man bäst kan definiera begreppet. Min förståelse av kollektiva minnen står närmast sociologen Barbara Misztal (2003). Hon beskriver kollektiva minnen som representationer av det förflutna som förmedlas inom en grupp och spelar en viktig roll för gruppens identitet, d.v.s. för hur gruppen uppfattar sig själv i nuet och hur den ser på sin framtid. Ett kollektivt minne handlar inte om ett gemensamt minne, delat av *alla* i en grupp (det finns ju inte någon kollektiv hjärna!) utan om produktion av representationer som ökar sannolikheten att individer skall minnas på liknande sätt (Olick 2008), vilket i sin tur ökar sannolikheten att de kommer överens och handlar på samma sätt. Människor delar minnen med varandra för att skapa en känsla av gemenskap och tillhörighet och i förlängningen kunna samarbeta. Av denna anledning kan kollektiva minnen användas som instrument för mobilisering. De minnen och minnespraktiker som en grupp delar kan också göras till markörer av social åtskillnad för att definiera ett "vi" i relation till "de" som ses som inte tillhörande den egna gruppen. Med Jan Assmanns ord (2008:114): "Minnenet är en kunskap med ett identitetsindex", kunskap om oss själva, som individer och som medlemmar i en grupp som familj, generation, religiös grupp, nation m.m. Minne och identitet hänger ihop på både det individuella och kollektiva planet.

Väst och Öst i Europa. Relation mellan periferi och centrum i ett perspektiv av la longue durée

Med utvidgningen av Europeiska unionen till ett flertal länder i det forna Östblocket knöts förhoppningar om möjligheten att bygga en gemensam europeisk identitet, ett europeiskt demos. Det visade dock sig att även om den politiska och ekonomiska uppdelningen av Europa i Öst och Väst hade försvunnit, dröjde denna uppdelning kvar i människors föreställningar och uppfattningar om varandra i kontinentens båda delar. Den har nämligen betydligt äldre anor än kalla kriget. I linje med Fernand Braudels syn på historien (1980) kan man argumentera att denna klyfta i Europa borde ses från *la longue durée*-perspektivet som en seg struktur som uppstod till följd av att Östeuropa redan under tidig medeltid fick en perifer plats i Europas ekonomiska och politiska system. Upprinnelsen till detta var att den romerska kejsaren Theodosius år 395 e. Kr. delade sitt romerska imperium i Östrom och Västrom som började rivalisera med varandra. I denna konkurrens fick Västrom så småningom övertaget, en process som påbörjades när Karl den store etablerade sig som det västkristna imperiets härskare och som fullbordades i och med Konstantinopels fall 1453. Under medeltiden blev det västkristna imperiets kärnländer – norra Italien, Frankrike, delar av Tyskland samt något senare Nederländerna och England – till Europas ekonomiska och kulturella centrum. Europas karta har ritats om många gånger sedan dess, men denna relation mellan centrum och periferi i Europa har bestått till våra dagar (Jedlicki 1999). De nationer som i dag utgör kärnan i EU är i stort sett desamma som ingick i Karl den stores västkristna imperium. Länderna utanför limes, öster om floden Elbe, fick periferistatus och har behållit denna status tills i dag.

Under den förmoderna tiden, på 1500- och 1600-talet, definierades Europa som *Repubblica Christiana* som i den västkristna elitens ögon omfattade de områden där latinet var lingua franca (Tazbir 1998). Det östkristna ortodoxa Ryssland och det muslimska ottomanska imperiet

hamnade därmed utanför denna definition, medan den tidens polsk-litauiska stat samt Ungern (som båda inbegrep en del östkristna och muslimer) fick en ambivalent position som den västkristna världens periferier och gränsområden. Religionstillhörighet var då den viktigaste grunden till gränsdragningar mellan Öst och Väst i Europa, och även om religionens ställning i nutida europeiska samhällen är jämförbart mindre betydelsefull finns det grund till att fundera på i vilken utsträckning som stereotypa föreställningar om ortodoxa och muslimer som ”de Andra” dröjer sig kvar i västra Europa. Rumänien och Bulgarien med ortodox östkristen befolkning fick möta större misstänksamhet under sina förhandlingar om medlemskapet i EU än de västkristna kandidaterna, och Turkiet har misslyckats med att bli medlem. Religionsskillnaderna var inte en faktor som det explicit hänvisades till i detta politiska spel, men betydelsen av föreställningar om ”de Andra” som kulturellt främmande på grund av sin religionstillhörighet bör inte heller underskattas.

Under 1700-talets upplysningsepok minskade religionens roll och en ny sekulariserad förståelse av begreppet ”Europa” tog form. ”Europa” började identifieras med ”civilisation” och ”framsteg”, två viktiga koncept i det så kallade ”moderna projektet” som upplysningen gav upphov till. I ett på detta vis definierat Europa behöll Östeuropa emellertid sin perifera status och rollen som Västeuropas Andre. Västeuropa beskrevs som ledare för den moderna civilisationens utveckling. Det dikterade standarder för denna utveckling, som graden av industrialisering, materiellt välstånd, utbildningsnivå, det politiska systemets rationalitet och effektivitet, individernas frihet etc. Genom att hänvisa till dessa standarder kunde upplysningens tänkare konstatera att den östra delen av Östeuropa var ”civilisatoriskt efterbliven” (Wolff 1994). De äldre gränsdragningarna mellan Öst och Väst i Europa, baserade på religiösa skillnader, var en grund på vilken man byggde nya gränsdragningar baserade på civilisationsbegreppet. Flera historiker (ex. Wolff 1994, Todorova 1997) har visat hur stereotypa föreställningar om Östeuropa förmedlats i Väst under flera århundraden. Öst har alltid beskrivits som fattigare, omo-

dernt, utan respekt för lag och rätt, och senare också som nationalistiskt och antisemitiskt. Dessa beskrivningar var oftast grundade i de erfarenheter som västeuropéer gjorde i möten med Östeuropa. Problemet var inte att dessa erfarenheter var osanna, men att de ofta var grova generaliseringar och blev till stereotyper, kognitiva scheman (Bartlett 1932) eller mnemoniska narrativa mallar (Wertsch 2008) som visserligen hjälper människor att orientera sig i världen, men som också kan hindra dem från att få en nyanserad bild av verkligheten och agera därefter.

Sociologisk forskning pekar på att en negativ stereotypisering av den Andre ofta leder till uppkomsten av en cykel av ”dialektisk ömsesidighet” som kan sammanfattas med orden: ”ju mer vi ogillas, desto mer ogillar vi” (Sztompka 2004). Detta har också inträffat i relationerna mellan Öst och Väst i Europa. En del av de östeuropeiska eliterna har visserligen alltid accepterat de standarder som skapades i Väst och försökt modernisera sina samhällen med Väst som modell, men det har också alltid funnits de som ifrågasatt den västerländska modellen som gällande för hela Europa. De beskrev Västeuropa i termer som också blev grund till seglivade, negativa stereotyper. Väst var materialistiskt, ytligt, egoistiskt, opålitligt och svekfullt (Walicki 1994). Dessa föreställningar förstärktes i samband med flera historiska händelser under 1900-talet som etsade sig fast i östeuropéernas kollektiva minnen. Ungarna talar ännu i dag bittert om ”sveket i Trianon” – fredsavtalet efter första världskriget 1920 som innebar att det historiska Ungern förlorade två tredje delar av sitt territorium och stora etniska ungerska grupper kom att hamna som minoriteter i grannländerna. Tjeckerna minns västmakternas avtal med Hitler i München 1938, polackerna minns krigets början 1939 då deras allierade inte tog till vapen, och folken i hela Öst- och Centraleuropa kan referera till överenskommelsen mellan Stalin och Västmakterna i Jalta 1945 då de sitsnämnda accepterade att den östra delen av Europa skulle hamna under sovjetisk kontroll. Dessa minnen bidrar till negativa stereotyper av Väst och en misstro mot de västeuropeiska länderna. Bakom misstron skymtar även minnen av den tyska ockupationen av stora delar

av Öst- och Centraleuropa, som hade typiska koloniala drag inklusive brutal rasism.

Misstänksamheten gentemot Tyskland, odlad också under årtionden av de kommunistiska regimerna vid sidan av en propagandistisk fiendebild av hela Väst, har lämnat varaktiga spår i östeuropéernas minne. Denna misstro kan utnyttjas av de östeuropeiska politiker som vill framställa relationer mellan Öst och Väst inom EU som nya former av politisk, ekonomisk och kulturell dominans. En sådan retorik finner genklang i breda lager, eftersom man där på grund av Östeuropas ofta tragiska historia samt dess perifera, marginaliserade ställning har en tendens att se sig själva som historiens offer. Dessutom har östeuropéerna till vissa delar internaliserat de negativa stereotyperna om sig själva och visar tecken på underlägsenhetskomplex gentemot Väst. Det uttrycker sig å ena sidan i besattheten att ständigt jämföra sig med Väst och viljan att imitera, och å andra sidan i lika besatt kritik av västerländsk civilisation som förkastlig och dömd till undergång, uttryckt bland annat av den kristna radikala högern (ex. Jurek 2001).

*Öst- och centraleuropéers särskilda
historiska erfarenheter*

Öst- och Centraleuropa har präglats av en rad historiska erfarenheter som skiljer den delen av kontinenten från andra länder inom EU. Större delen av Västeuropa har i dag bakom sig en radikal moderniseringsprocess som bland annat innefattat industrialisering, demokratisering och sekularisering. Denna moderniseringsprocess kom till Östeuropa betydligt senare, och idén om att ”komma ikapp” Västeuropa har sysselsatt de östeuropeiska eliterna sedan länge. Även om de kommunistiska regimerna utlovade en snabb modernisering lyckades de aldrig förverkliga denna ambition till fullo, och utvecklingsgapet mellan Öst och Väst ökade till och med i vissa avseenden under deras styre. Moderniseringsprocessen tog riktigt fart i de länder som blivit EU-medlemmar sedan 2004, och den håller på att fullbordas, men de östeuropeiska samhällena bär

fortfarande på flera förmoderna drag, t.ex. i fråga om värderingar som uttrycks i synen på barnuppfostran, kvinnans roll i familjen, synen på samkönade äktenskap, religiös tro m.m. I fråga om dessa värderingar är skillnaden mellan Öst och Väst stor. De skiljer sig emellertid också i fråga om synen på det förflutna och historiens funktion i samhället. I Väst dominerar post-historicism och det postmoderna perspektivet på historien. Det förflutna är något som skall övervinnas för att bygga ett bättre samhälle och historien, grovt förenklat, relativiseras och fungerar mest som en samling varnande och undervisande exempel (Furedi 2018). I Öst är den postmoderna synen fortfarande oacceptabel för många. I 1800-talets anda ser man här fortfarande på historien som ett existentiellt drama med betoning på heroism och uppoffring. Historia är något viktigt och den fyller många funktioner: legitimerar och mobiliserar, och den utgör inte sällan källan till nationell stolthet, vilket går stick i stäv med den västerländska uppmaningen till att självkritiskt granska det förflutna. Tilläggas bör att medan de postmoderna historikerna i Väst betonar vikten av en kosmopolitisk, postnationell syn på historia, dröjer många i öst sig kvar vid fokus på nationen, staten, traditionen och kollektiva identiteter (Furedi 2008).

De nämnda skillnaderna i relationen till det förflutna bottnar bland annat i skillnader i nationsbildningsprocesser i Väst och Öst (Kohn 1944). De flesta moderna nationerna i Väst skapades genom att en modern nationsidé byggdes in i de redan existerande staterna. Statens institutioner var aktiva i denna process genom homogeniseringsåtgärder och det var idén om medborgarskap i den gemensamma staten och inte tillhörighet till en viss etnisk grupp som skapade grunden för den nationella sammanhållningen. En rad relativt stabila nationalstater uppstod på det viset och det är detta system av nationalstater som man i dag utmanar genom visionen om att gradvis omvandla EU till en federation. Det är emellertid helt inkompatibelt med den öst- och centraleuropeiska synen på nationalstaten som något högst värdefullt och önskvärt.

En konsekvens av Östeuropas perifera status var att det under flera

århundraden kontrollerades av imperiala makter: Habsburg, ottomana, Tsarryssland och i ett senare skede det tyska och det sovjetiska imperiet. Detta försenade uppbyggnaden av nationalstater i regionen. Den historiska utvecklingen i Öst- och Centraleuropa karaktäriserades av bristen på kontinuitet i statsbildningsprocesserna och snabba och radikala förändringar i dessa staters territoriella bestånd. De moderna nationerna formades här genom opposition mot existerande stater och genom desintegration av dessa stater (oftast multinationella imperier) i mindre enheter baserade på enskilda etniska och kulturella gemenskaper. Den senaste fasen i denna process ägde rum efter kalla krigets slut, när Sovjetunionen, Tjeckoslovakien samt Jugoslavien splittrades. När en rad östeuropeiska folk fick egna nationalstater i början på 1900-talet befann de sig under långa perioder under konstant hot och berövades suveränitet i flera omgångar. Nationalstatens existens har därför aldrig tagits för given på det sätt som det gjorts i Väst. En egen stat ses som något bräckligt och i konstant behov av försvar och skydd – därav kommer östeuropéernas misstänksamhet mot allt som kan inskränka suveräniteten.

Minnen av upplevelser av existentiell otrygghet som förmedlats i den östeuropeiska kulturen har påverkat inte bara synen på den egna nationen utan också synen på minoriteter, både dem som bor i regionen och immigranter. Minoriteternas närvaro accepteras endast motvilligt då de ofta uppfattas som ett potentiellt hot. Den bakomliggande orsaken är historiska erfarenheter av tidigare etniska konflikter, då en tidigare multietnisk samexistens bröt samman i samband med stora kriser och krigshändelser och ledde till folkfördrivningar och folkmord (senast under kriget i Bosnien på 1900-talet). Minoritetsfrågor har dessutom en säkerhetspolitisk dimension. Flera av Öst- och Centraleuropas stater fick under historiens gång erfarit revanschistiska krav och aggression från grannstater som ville inlemma sina ”etniska medbröder”. Frågor om säkerhet och minoriteter är därför tätt förbundna i denna region. Därför kan krav på minoritetsrättigheter vara mycket mer känsliga i Öst än i

Väst och diskursen om ett multikulturellt samhälle möts med mycket mer skepticism i EU:s östra del.

Ett annat mycket viktigt minne, konstitutivt för öst- och centraleuropéers identitet, utgörs av deras erfarenheter av livet under förtryck och våld, utövat av två totalitära regimer som härskade i denna region: nazism och kommunism i sin extrema form av stalinism (Snyder 2010). Låt mig citera den tyska historikern Karl Schlögel som skrev:

It was the principal theatre of the genocide of European Jews, of systematic social and ethnic cleansing policies, the terrain of deployment of the greatest military machines, and of burnt earth; of forced population movements, of flight; and of a liberation that was to a great extent the replacement of one foreign occupation by another. There is no point in the map of this region, no family, no biography that is not marked by this double experience. This is the central zone of the 'century of extremes'. (Schlögel 2008)

Dessa djupt tragiska erfarenheter har ännu inte bearbetats färdigt, och de väcker fortfarande många känslor och konflikter. Många sår och sprickor mellan olika grupper som uppstod i de östeuropeiska samhällena under den tiden är inte läkta än, vilket den västeuropeiska opinionen har svårt att förstå i sin iver att fördöma östeuropéernas svårigheter att lämna sin nationalistiska historia bakom sig. Man skulle också kunna hävda att erfarenheten av att inte bara överleva två totalitära regimer men också att motstå dem gör det svårt för östeuropéer att anamma Västvärldens postmoderna axiologi med dess relativism och dess djupa mistänksamhet mot all sorts sanningar, sacrum och heroism. Östeuropéernas erfarenhet är att det under vissa omständigheter är ytterst viktigt att skilja mellan osanning och sanning och att uppmuntra till hjältemod och beredskap till uppoffringar.

Den mest förtryckande och brutala formen av kommunistiskt styre tog slut med stalinismen, men flera generationer av öst- och centraleuropéer fick därefter leva under kommunistisk diktatur flera årtionden efter Stalins död. Detta formade deras beteendemönster, attityder, värderingar

och det sociala livets spelregler. Kommuniststyret lämnade därmed efter sig ett socialt arv som fortfarande är synligt. Sociologer som Piotr Sztompka (2004) och Mira Marody (1991) har beskrivit flera av dess beståndsdelar, till exempel:

- Inlärd passivitet som medför en bred acceptans för statlig paternalism, flykt in i den privata sfären och ointresse för att delta i det politiska livet.
- Bristande förståelse för vikten av demokratiska institutioner och praktiker för att demokratin skall fungera.
- Krav på egalitär distribution och social trygghet.
- Känslan av relativ deprivation – upplevelsen av att ens levnadstandard har sjunkit, inte för att det verkligen är fallet utan för att man jämför sig med dem som har det bättre ställt.
- Dogmatism och intolerans (ovana att hantera mångfald i dess olika former).

Dessa delar av det sociala arvet försvårar konsolideringen av demokratin i det postkommunistiska Europa och utnyttjas av populistiska politiker som spelar på missnöjet, utlovar bidrag och beskydd från staten, delar upp samhället i ”vi” och ”de”, beskriver världen i svart och vitt och samtidigt på mer eller mindre förtäckt sätt underminerar demokratiska institutioner. Det finns många tecken på en sådan utveckling i de öst- och centraleuropeiska länderna, vilket särskilt oroar deras västerländska parter inom EU. Västs kritik mot denna utveckling är samtidigt knuten till risken att de på båda sidor cirkulerande negativa stereotyperna förstärks och att Väst uppfattas som en dominant politisk spelare som demonstrerar sin överlägsenhet.

*Europeiska unionens minnespolitik och kollektiva
minnen i Öst- och Centraleuropa*

År 1992 tog integrationsprocessen i Europa ett stort steg framåt genom Maastrichtavtalet som omvandlade Europeiska gemenskapen till Europeiska unionen. Avtalet innebar också att det europeiska samarbetet inte längre skulle begränsa sig till ekonomin utan omfatta andra samhällssfärer, inklusive kultur. Man började försöka förverkliga idén om en gemensam europeisk identitet som skulle legitimera den europeiska integrationen och EU:s institutioner. Intresset för kollektiva identiteter ledde obönhörligen till frågor om kollektiva minnen som därmed blev föremål för EU:s politik. Vad skall medborgare i EU fokusera på när de minns Europas historia? Vilka representationer av det förflutna skall främjas för att skapa en känsla av europeisk gemenskap och mota bort nationalistiska strömningar?

Dessa frågor hamnade på dagordningen under 1990-talet, under samma tid då den intellektuella diskursen i Europa började domineras av de postmoderna kritikerna av det europeiska upplysningsprojektet och den postkoloniala teorin fick sitt genombrott. I denna intellektuella kontext tog man avstånd från de tidigare idéerna om att bygga den europeiska identiteten på minnet av det som uppfattades som Europas bidrag till civilisationens utveckling; till exempel antiken, renässansen, upplysningen m.m. (Calligaro 2013). Det kritiserades som etnocentriskt och imperialistiskt. I stället valde man att fokusera på negativa delar av det europeiska förflutna, för att ta avstånd ifrån dem och använda dem som varnande exempel. De nationer som var eller skulle bli medlemmar i EU förväntades att självkritiskt granska sitt förflutna, göra upp med det och arbeta för försoning mellan offer och förövare. Den tyska erfarenheten av *Vergangenheitsbewältigung* tjänade som modell för denna process. En uppmärksammat statsvetenskaplig undersökning av EU:s minnespolitik från 2011 (Leggewie und Lang 2011) gav vid handen att denna politik koncentrerade sig på följande områden: de två världskrigen, Förintelsen,

sovjetisk kommunism, folkfördrivningar som ett paneuropeiskt trauma, kolonialismens arv, Europa som migrationernas kontinent och Europas framgångshistoria efter 1945.

En på det viset utformad minnespolitik tycktes fungera bra som sammanhållande faktor fram till utvidgningen av EU till kontinentens östra delar. Därefter blev det däremot klart att det fanns en väsentlig asymmetri mellan Öst och Väst i EU i fråga om historiska erfarenheter, vilket resulterade i en annan syn på vad man ville minnas och hur. Första världskrigets minne i Väst associeras främst till slakten i skyttegravarna och sönderfallet av den stabila ordningen med flera europeiska stormakters fall, åtföljt av nationalismernas uppflammande. För många nationer i Öst- och Centraleuropa är detta minne däremot föga traumatiskt, då det främst associeras med ett framgångsrikt erövrande eller återerövrande av självständighet. Andra världskriget är ett ännu mer minerat minne, då även frågan om när kriget tog slut är kontroversiellt. Många i Östeuropa argumenterar att den tyska ockupationen av deras länder 1945 ersattes av den sovjetiska ockupationen och att kriget för dem därför tog slut först 1989–1991 när Röda armén slutligen lämnade deras territorier.

Den främsta platsen i EU:s minnespolitik har upptagits av minnet av Förintelsen. Det finns många förklaringar till detta, men en av de viktigaste är att Förintelsen kunde användas som ”historielektion” (”never again”) för att undervisa medborgarna om vikten av respekt för mänskliga rättigheter och nödvändigheten att vara vaksam gentemot alla uttryck av nationalism och rasism. Den främsta målgruppen för denna undervisning var de östeuropeiska kandidatländerna till EU. Kriget i Jugoslavien på 1990-talet väckte den gamla oron för östeuropeisk nationalism. Det förväntades av de till EU kandiderande nationerna att de på ett självkritiskt sätt skulle ta itu med Förintelsens historia i sina länder (Judt 2005). De gjorde detta mer eller mindre motvilligt inför EU-inträdet, men sedan dess har man sett flera tecken på motreaktioner som till exempel minneshyllningar till före detta ledare som samarbetade med de tyska nazisterna (ex. Antonescu i Rumänien eller Horthy i Ungern) eller försök att anta

lagar avsedda att rentvå den egna nationen från allt deltagande i Förintelsen (till exempel i Polen). Östeuropéernas annorlunda inställning till hanteringen av Förintelseminnet beror på flera orsaker. Under många år av det kommunistiska styret fanns det en mer eller mindre påbjuden tystnad om dessa frågor, och folket i gemen valde att fokusera på minnen av egna lidanden, som onekligen var svåra jämfört med Väst, eftersom de slaviska folken sågs av nazisterna som en underlägsen ras och Östeuropa som en koloni. Den dock kanske viktigaste faktorn i sammanhanget är det faktum att nazismens och kommunismens historia och inte minst deras brott mot mänskligheten är intrikat sammanvävda på denna del av kontinenten, vilket försvårar minnesarbetet ofantligt. Östeuropéerna har svårt att acceptera Förintelsens absolut unika ställning i den europeiska minneskulturen och att den tilldelas rollen som ”grundande narrativ” för hela EU (Judt 2005). Deras representanter har därför arbetat för att EU skulle ge erkännande åt deras erfarenheter och deklarerat att sovjetisk kommunism var lika brottslig som nazismen (exempelvis initiativet ”Pragdeklarationen om det europeiska samvetet och kommunismen” från 2008). Detta har inte hänt, men EU har i alla fall gått sina östeuropeiska medlemmar till mötes genom att förklara den 24 augusti (då Ribbentrop-Molotovpakten skrevs under) som åminnelse dagen för både nazismens och kommunismens offer. Minneskonflikten som politikerna benämner som konflikten om ”Auschwitz och Gulag” är dock inte avslutad än.

Ett annat ämne som har uppmärksammats i EU:s minnespolitik och väcker kontroverser är de masskaliga folkfördrivningar som ägde rum i Europa i samband med kriget på 1900-talet. Det är viktigt för östeuropéerna, som oftast blev offer för dessa händelser, men frågan är känslig då den drivs av tyskar. Miljontals tyskar som bodde i Öst- och Centraleuropa före andra världskriget blev tvungna att lämna sina hem efter 1945, då det rådde en övertygelse om att en fortsatt samlevnad var omöjlig efter Nazitysklands blodiga härjningar. Tyskarnas nutida önskan att få erkännande för lidandet av dessa fördrivningars offer möts med en stor

misstänksamhet i Östeuropa. Det ses som ett försök att dekontextualisera dessa skeenden, klippa bort det historiska sambandet mellan orsak och verkan (Bleive and Mink 2003), skuldbelägga östeuropéerna och i förlängningen kanske även begära skadestånd från de nationer som var nazismens offer.

Ytterligare andra ämnen som nämns ovan som centrala i EU:s minnespolitiska landskap är kolonialismens arv och Europa som migrationernas kontinent. Dessa knyts inte sällan till varandra i Väst när man vill legitimera öppenhet och generositet gentemot migrationsströmmar från Afrika och Asien med att hänvisa till Europas skuld gentemot sina gamla kolonier. Denna koppling upplevs som helt främmande för de östeuropeiska EU-medlemmarna. I diskussioner om migrationskvoter och dylikt argumenterar de att de inte bara aldrig haft några kolonier (och därför inte har någon skuld att betala) utan också själva i praktiken hade kolonial status genom att fungera som en eftersatt periferi som levererat billig arbetskraft och råvaror till Väst (Melegh 2006). Kolonialismens arv tolkas således väldigt olika av EU:s medlemmar.

Sist, men inte minst, väcker det enda positiva minnet som sticker ut i EU:s politik, också kontroverser. Det handlar om berättelsen om Europa efter 1945 som en historia av framgång, stabil utveckling mot välstånd och fredliga relationer, krönt med skapandet av EU som ett storartat fredsprojekt. Det kritiseras av många i EU:s östra del, inte bara därför att de fram till kommunismens fall inte kunde delta i denna utveckling, utan för att denna berättelse vilar på en teleologisk historiefilosofi. I ljuset av denna framstår det europeiska integrationsprojektet och ett starkt EU som ett självklart och nödvändigt mål utan några bra alternativ. År 1945 utgör en nollpunkt då den nationalism och rasism som bragde Europa på fall besegrades och en helt ny era började. Den rätta vägen till Europas framgångsrika utveckling är således integration och på sikt även europeisk federalism (Della Sala 2016). Denna postnationalistiska och även antinationalistiska vision ifrågasätts särskilt av de östeuropeiska medlemmarna som värnar om sina nationella identiteter och sina staters

suveränitet. De förespråkar ett EU av suveräna stater och inte en federation. De politiska intressena i EU:s östra och västra del går därmed starkt isär och har sin resonansbotten i ländernas olika historiska erfarenheter och minnen. Slutsatsen är att Europeiska unionen står inför en stor utmaning: att hantera västra och östra Europas skilda historiska arv.

Inträdesföredrag den 8 maj 2018

REFERENSER

- ASSMANN, J. 2008. 'Communicative and Cultural Memory', i *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. A. Erll & A. Nünning, Berlin & New York, s. 109–118.
- BARTLETT, F. C. 1932. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge.
- BLAIVE, M. & MINK, G. eds. 2003. *Benešovy dekrety: budoucnost Evropy a vyrovnání se s minulostí*, Prague.
- BRAUDEL, F. 1980. *On History*, London.
- CALLIGARO O. 2013. *Negotiating Europe. EU Promotion of Europeanness since the 1950s*, New York.
- DELLA SALA, V. 2016. 'Europe's odyssey?: Political myth and the European Union', *Nations and Nationalism*, vol. 22: 3, s. 524–541.
- FUREDI F. 2018. *Populism and the European Culture Wars*, London & New York.
- JEDLICKI, J. 1999. *A Suburb of Europe: Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilization*, Budapest.
- JUDT, T. 2005. *Postwar: A History of Europe Since 1945*, London.
- JUREK, M. 2001. *Reakcja jest objawem życia. Kroniki radiowe z lat 1999–2000*, Gniezno.
- KOHN, H. 1944. *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background*, London.
- LEGGEWIE C. & LANG, A.-K. 2011. *Der Kampf um die europäische Erinnerung*, München.
- MARODY, M. (ed.) 1991. *Co nam zostało z tych lat: Społeczeństwo polskie u progu zmiany systemowej*, London.
- MELEGH, A. 2006. *On the East–West Slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*, Budapest.
- MISZTAL, B. 2003. *Theories of Social Remembering*, London.

- OLICK, J. 2008. 'From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products', i *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. A. Erll & A. Nünning, New York, s. 151-162.
- SCHLÖGEL, K. 2008. 'Places and Strata of Memory. Approaches to Eastern Europe', *Eurozine*, December 19, 2008. <http://www.eurozine.com/articles/2008-12-19-schlogel-en.html> (10.4.2017)
- SNYDER, T. D. 2010. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York.
- SZTOMPKA, P. 2004. *From East Europeans to Europeans: Shifting Identities and Boundaries in the New Europe* (= Ortelius Lecture 3), Wassenaar: NIAS.
- TAZBIR, J. 1998. *W pogoni za Europą*, Warszawa.
- TODOROVA, M. 1997. *Imagining the Balkans*, Oxford.
- WALICKI, A. 1994. *Poland between East and West*, Cambridge, Mass.
- WERTSCH, J. V. 2008. 'The Narrative Organization of Collective Memory', *Journal of the Society for Psychological Anthropology*, 36:1, s. 120-135.
- WOLFF, L. 1994. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford.